

Вісник Донецького університету

НАУКОВИЙ
ЖУРНАЛ
*Заснований
у 1997 році*

Серія Б
гуманітарні
науки

2/2001

17. Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.153.
18. Підраховано за: Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.73.
19. Підраховано за: Народное хозяйство Донецкой области. Стат. сборник. – Донецк: Союзучетиздат, 1972. – С.73.
20. Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.66, 71-72.
21. Підраховано за : Народное хозяйство Ворошиловградской области. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1971. – С.72; Держархів Луганської області. – Ф.1779. – Оп.2. – Спр.2272. – Арк.70.
22. Підраховано за: Донецкая область за 50 лет. Стат. сборник. – Донецк: Статистика, 1967. – С.64,67.
23. Підраховано за : Донецкая область в десятой пятилетки. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1980. – С.102-103; Донецкая область в одиннадцатой пятилетке (1981-1985гг.). Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1985. – С.160-163.
24. Підраховано за : Донецкая область за годы девятой пятилетки. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1976. – С.43; Донецкая область в десятой пятилетке. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1980. – С.51-53; Донецкая область в одиннадцатой пятилетке (1981-1985гг.). Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1985. – С.82.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.Р-582. – Оп.2. – Спр.1660. – Арк.53.
26. Держархів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп.2. – Спр.4563. – Арк.24.
27. Донецкая область в десятой пятилетке. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1980. – С.53,60.
28. Держархів Донецької області. – Ф. Р-2794. – Оп.2. – Спр.3419. – Арк.64.
29. Социально-экономическое развитие Донецкой области за 1986-1990 годы. Стат. сборник. – Донецк: Б.и., 1991. – С.226.
30. Там само. – С.185.
31. Там само.
32. Там само. – С.193.
33. Там само. – С.204.
34. Экономическое и социальное развитие Луганской области за 1991 год. Стат. сборник. – Луганск: Б.и., 1992. – С.144.

Надійшла до редакції 23.11.2001 р.

УДК 314.3

ДЕМОГРАФІЧНІ ТЕОРІЇ ЧИННИКІВ ЗНИЖЕННЯ НАРОДЖУВАНОСТІ

Н.Ф.Шурик

У нове тисячоліття людство увійшло з грандіозними досягненнями та цілою низкою надзвичайно важливих проблем глобального характеру. Однією з таких є демографічна проблема. Для більшої частини населення Землі вона полягає в безпрецедентному зростанні його чисельності, для решти (мешканців Європи, Північної Америки, Австралії) – у невпинному процесі депопуляції. Основною причиною останньої є зниження народжуваності у промислово розвинених країнах світу. За офіційними даними

ООН, у 1997 р. 51 країна, чисельність населення яких разом склала 44%, мала рівень народжуваності, нижчий за межу простого відтворення. За прогнозами ООН до 2015 р. очікується збільшення кількості таких країн до 88, а мешканців у них – до 2/3 світового населення [1]. Цей процес не оминув і Україну. Причому, до класичних чинників зниження народжуваності тут додаються ще й негаразди економічного, політичного, соціального порядку, зумовлені перехідним періодом в історичному поступі нашої країни. Спільність сучасних демографічних процесів в Україні та інших індустріально розвинених країнах обумовлює потребу аналізу поглядів вчених щодо зумовленості падіння рівня народжуваності.

Чинники зниження народжуваності досліджували вчені різних країн і різних галузей науки: відомі французькі демографи А.Ландрі, А.Сові, Верон Жак, Арсен Жан Луї Дюмон, Дід'є Бланше, французький історик Ф. Ар'єс, американські демографи К.Девіс і Дж.Блейк, англійські економісти Роберт Малтус і Рікардо, англійський філософ і історик Девід Юм, російські вчені А.Г.Вишневський, С.П.Капиця, В.А.Іонцев, А.Я.Кваша, канадський вчений українського походження А.І. Романюк та багато інших. Незважаючи на таке розмаїття імен, країн і, звичайно, поглядів, можна виділити основні точки дотику провідних дослідників демографічних процесів.

Метою даної роботи є огляд та класифікація різноманітних теорій щодо тлумачення закономірностей зниження народжуваності з позиції системного підходу та принципу причинності. Процес відтворення населення визначимо як демографічну систему. Зрозуміло, що будь-яка відкрита система розвивається як під впливом зовнішніх чинників, так і за внутрішніми законами. До першої групи увійдуть теорії, що пояснюють зміни рівня народжуваності саме через внутрішні закони розвитку демографічної системи. По-перше, це теорія гомеостазу (від "гомео"-подібний, "стазис"-нерухомість). Термін "гомеостаз" вперше був запропонований американським фізіологом У.Кенноном у 1929 р. стосовно життєдіяльності організмів і означав відносну динамічну стійкість внутрішнього складу і властивостей внутрішнього середовища, стійкість головних фізіологічних функцій організму людини [2]. Основні положення демографічного гомеостазу були розкриті у праці А.Г.Вишневського "Відтворення населення і суспільство". Демографічна система розглядається ним як єдине ціле, що володіє внутрішніми механізмами управління своєю поведінкою та самоуправління. Формування їх триває протягом історії людства. Цілком імовірно, що ціною загибелі багатьох поколінь були сформовані норми демографічної поведінки, які забезпечували найбільшу стабільність населення. Здібність до попередження найнебезпечніших ситуацій у взаєминах системи та її середовища є лише наслідком самонавчання системи. [3]. За цією теорією, рівні народжуваності і смертності перебувають у певній рівновазі. Тобто, скорочення рівня народжуваності стало реакцією системи на порушення внутрішньої рівноваги зниженням смертності. Демографічна система не обов'язково слідує за будь-якими змінами середовища. Таке порушення можливе лише у вузлові миті історії [4]. Саме механізм гомеостазу лежить в основі розуміння багатьох вчених (Ландрі, Буржуа-Пиша, Ноутстайн, Каугілл, Енке, Вишневський) загальної демографічної теорії – теорії демографічних переходів.

До цієї ж групи можна віднести погляди російського вченого С.П.Капиці, який розглянув демографічні зміни з позиції синергетики (саморегуляції) системи населення. На його думку, зміни темпів росту населення, а отже і рівня народжуваності, обумовлені внутрішніми властивостями системи населення, що є відкритою та здатною до саморозвитку і самоорганізації. "Для відкритих систем у певний момент часу характерні переходи до нового стану" [5]. Для демографічної системи таким є історичний час. Вчений вважає демографічний перехід переходом до нового стабільного стану, від необ-

меженого типу відтворення до обмеженого. Якщо за словами Вишневецького, порушення демографічної рівноваги може стати наслідком не будь-яких, а тільки найзначніших вузлових змін із-зовні, то С.П.Капиця, навпаки, вважає демографічні зміни чинником, що спричинив соціальні, економічні та інші зміни.

Отже, до першої групи увійшли точки зору, за якими демографічна система розглядається як відкрита система, що здатна до саморозвитку і саморегулювання. Якщо в теорії гомеостазу зниження рівня народжуваності пояснено прагненням до встановлення рівноваги з низьким рівнем смертності, то С.П.Капиця цей процес пояснює здібністю демографічної системи у певний історичний час здійснити перехід від необмеженого типу відтворення до обмеженого, і відповідно, до обмеженого типу народжуваності.

Другу групу, найбільш численну, становлять теорії, які висвітлюють вплив на народжуваність різних функціональних підсистем суспільства – політичної, економічної, соціальної тощо. Розгляд їх вимагає окремого підходу. Вивчення чинників зниження народжуваності почалося у XVIII ст. Дослідження поступово ускладнювалися, що пов'язано як з розвитком знань про демографічну систему, так і з ускладненням її самої. Одним з перших причину низької народжуваності виділив французький просвітник Монтеск'є. Він пов'язував її з характером правителя. Наприклад, автор пише, що "люди, які бідні, тому що перебувають під управлінням суворого уряду, які дивляться на свої поля не як на засіб прохарчування, а як на привід до утисків з боку влади, ці люди народжують мало дітей" [6]. Таким чином, Монтеск'є встановлював залежність рівня народжуваності від політичної підсистеми суспільства.

Серед економічних теорій народжуваності відомі теорії, що повністю заперечують вплив економічного чинника. Так, англійський економіст Рікардо (1772-1823), досліджуючи становище робітничого класу, виходив з того, що розмір заробітної плати визначається вартістю прожиткового мінімуму і не може перевищити його через "залізний закон заробітної плати". Внаслідок поліпшення матеріального становища робітників шлюби між ними б частішали, зроста б чисельність робітників, а це призвело б до спаду попиту на робочу силу і, відповідно, до зниження заробітної плати. "Будь-яке напруження працьовитості, оскільки воно не супроводжується зменшенням норм приросту населення, тільки збільшує зло, бо виробництво не може встигати за зростанням населення". У зв'язку з цим кращими способами подолання злиднів вважав скасування закону про бідних і виховання звички до комфорту, що повинно сприяти зниженню народжуваності [7].

Французький вчений Арсен Жан Луї Дюмон (1849-1902) розробив теорію "соціальної капілярності". Зниження народжуваності в європейських країнах він пов'язував із прагненням покращити соціальне становище: багатодітним важче піднятися у верхні шари суспільства, і тому витрата енергії на соціальне піднесення спонукає обмежувати дітородіння. Таким чином Дюмон встановив зворотну залежність динаміки народжуваності від матеріального добробуту і рівня освіти [8].

Чинники народжуваності розглядали і диференційовано до різних соціальних груп, оскільки в кожній з них дія одного чинника зумовлює різні наслідки. Згідно з точкою зору З.Смолинського, не сам по собі життєвий рівень, а міра задоволення матеріальних і культурних потреб сім'ї зумовлює взаємозв'язок інтенсивності народжуваності і життєвого рівня. Для аналізу він виділяє три групи життєвих рівнів: 1) нижче за рівень мінімального задоволення потреб; 2) неповне задоволення потреб; 3) вище рівня максимального задоволення потреб. У поняття "життєвий рівень населення" Смолинський включає не тільки обсяг життєвих благ, які фізично спожиті, але і рівень потреб, сформований комплексом умов життя і прагненнями, що розвиваються в цьому відношенні. Він підкреслює, що кожний з рівнів є категорія історична для конкретного

народу. Вона розглядається в часі, просторі, суспільному розподілі праці. Ці три групи відділяють одну від одної дві критичні точки: прожитковий мінімум і прожитковий максимум. Автор робить висновок, що в групах 1 і 3 діє пряма залежність між життєвим рівнем і народжуваністю; в другій групі, найчисленнішій у розвинених країнах, встановлюється зворотно пропорційна залежність. Кількість дітей у родині буде вищою в тій категорії, яка ближче до першої групи, і, навпаки – нижче у тій, яка ближче до третьої [9].

Серед економічних концепцій народжуваності виділяється теорія, визначена Г.Беккером як “економіка народжуваності” і пізніше перетворена на “нову економічну теорію домогосподарства”. Репродуктивна діяльність сім’ї розглядається як поведінка споживачів, а дитина – як товар тривалого користування. В процесі економічного розвитку зростає ціна людського часу, який перетворюється на самостійний чинник сімейного добробуту. Внаслідок цього народження кожної наступної дитини знижує його корисність. До того ж економічний прогрес постійно ставить нові вимоги до якості дітей, що обумовлює зростання витрат батьків. Внаслідок цього відбувається неминучий вибір між кількістю та якістю людського капіталу [10].

Головним соціальним поясненням зниження народжуваності виступає концепція інституційної кризи сім’ї, прихильником якої є відомий російський вчений, філософ та демограф А.І.Антонов. Частиною кризи він вважає розповсюдження одностаттєвої родини, спад зареєстрованої шлюбності, безперервне зростання розлучень тощо [11].

Скорочення народжуваності пов’язують також зі змінами в мисленні людини – з переходом від ірраціонального до раціонального його типу. Так, Ф.Ар’єс стверджував, що зниження народжуваності пов’язане з поширенням думки про можливість впливу на неї. Це стало можливим з того часу, коли тіло людини стало розглядатися як механізм, що піддається “ремонту”. Такі зміни він вважав частиною загального процесу звільнення людини від влади природи [12].

Останнім часом з’явився дещо нетрадиційний погляд на демографічну кризу, який головним чинником визнає соціально-психологічний. Американські соціологи-катастрофологи аналізують вплив катастроф на негативні суспільні процеси, в тому числі й демографічні. На їхню думку, тільки в посткатастрофний період можна реально виміряти ступінь зв’язку катастроф та функціонування таких різних об’єктів соціологічного аналізу, як індивід, сім’я, поселення, етнічна спільнота тощо. Білоруський академік Є.Бабосов дійшов висновку, що при всьому розмаїтті посткатастрофних процесів, які приголомшують сучасне суспільство, найбільш руйнівним і соціально небезпечним є саме згасання демографічної активності. Зниження народжуваності та зростання смертності у сучасній Білорусі він вважає наслідками двох великих катастроф – Чорнобильської аварії і розвалу Радянського Союзу [13].

На думку російського філософа та соціолога А.Баранова, країни з низьким рівнем народжуваності мають загальне минуле – мілітаристські тоталітарні режими. Період завершення демографічного переходу в цих країнах був ускладнений посттравматичним синдромом мілітаризму. Падіння мілітаристської держави, де існували культ аскетичного стилю життя та вимоги самозречення заради величі держави, викликало у людей невтримне бажання до улаштування особистого життя, коли друга дитина – це вже занадто великий та довготривалий тягар, що фактично віднімає у жінки право на молодіжний стиль життя і професійну кар’єру. Соціально-економічний аскетизм мілітаризму сприймається як антиідеал [14].

Вище було розглянуто вплив окремих чинників на відтворення населення. Відомий французький демограф А.Сові в своєму дослідженні “Загальна теорія населення” здійснив багаточинниковий аналіз народжуваності. Відштовхуючись від концепції максимальної на-

роджуваності, зумовленої біологічними чинниками, що припускається соціальними умовами, він послідовно вивчив вплив різних чинників, які віддаляють населення від максимальної народжуваності. До біологічних чинників він відносив: плідність (максимум становить 10-12 дітей); кількість безплідних жінок, яка зростає пропорційно їх віку; ймовірність зачаття, яка меншає з віком, що зумовлено і частотою статевих відносин. Несприятні санітарно-медичні умови також призводять до зниження народжуваності. Підтвердження, він наводить факт впливу венеричних хвороб і звичайного грипу. Переважно часто призводять до безпліддя, а негативний вплив другого на зачаття проявляється через 9 місяців після епідемії. Ідеальним соціальним інститутом, що сприятливо впливає на народжуваність, називає шлюб. Тому його порушення – безшлюбність, пізні шлюби, розлучення – автор відносить до соціальних чинників обмеження народжуваності. Сюди ж автор зараховує і нездатність до народження дітей, викликану умовами життя. Заходи попередження народжень і, зокрема широке застосування протизаплідних засобів, А.Сові вважає одним із головних чинників зниження народжуваності у Франції в XVIII ст., початковим періоді демографічного переходу. Серед традиційних причин, що спонукають до застосування засобів попередження народжень дослідник виділяє дві групи. Заборона дитячої праці, запровадження обов'язкової шкільної освіти, перетворення дітей з помічників на об'єкт освіти, що потребує до себе великої уваги та становить велику цінність, зниження смертності в дитячому віці становлять першу групу. Вони сприяли зростанню навантаження на матерів, збільшенню витрат на кожну дитину і зростання таких збитків, як втрата робітної плати і, що в результаті відбилося на кількості дітей. До другої групи відносяться: послаблення батьківської влади, розширення можливостей соціального зростання, розвиток системи освіти та підвищення життєвого рівня. Ці чинники сприяли розвитку потреб іншого рівня, формуванню нової свідомості, нових інтересів. Сові підтримує думку Ф.Ар'єса, що дії відносно обмеження народжуваності пов'язані із загальним процесом звільнення людини від влади природи. Традиційні причини він доповнює таким чинником як безробіття (почуття своєї безкорисності породжує відмову "плодити" майбутніх безробітних) та зниження впливу релігії (падіння народжуваності у Франції вважав наслідком Реформації) [15]. В теорії А.Сові вміло переплітаються біологічні, санітарно-гігієнічні, соціальні, психологічні чинники.

Більшість авторів описаних вище теорій визнають концепцію демографічних переходів, що з'явилася в XX ст. і пояснює зміни в рівні народжуваності загальноісторичним процесом переходу від аграрного суспільства до індустріального. Цей процес супроводжувався революцією типів відтворення або переходом від розширеного типу відтворення до простого. Концепція "демографічної революції" була сформульована французьким політиком і демографом Адольфом Ландрі (1874-1956) в 1934 році. Пізніше вона отримала свій розвиток і поширення як теорія демографічної динаміки (перехідний період природного руху населення), що була розроблена фахівцями Пристонського університету. У скороченому вигляді, згідно цієї теорії, всі країни проходять три фази розвитку (А.Ландрі виділяв 3 етапи в ході демографічної революції: примітивний, проміжний і сучасний; Блеккер, виходячи з темпів росту населення, виділяв 5 етапів; Е.Коул, Е.Гувер і Г. Шубнелль називали 4 етапи) [16]. На першій фазі (аграрне суспільство) коефіцієнти народжуваності та смертності дуже великі, і між ними існує певна рівновага. На другій фазі (перехідне суспільство), завдяки суттєвим соціально-економічним перетворенням (індустріалізації, урбанізації, розвитку системи охорони здоров'я, освіти та ін.), починає різко знижуватись рівень смертності, рівень народжуваності зберігається досить високим. Однак суспільство, як і раніше живе з уявленнями про високий рівень смертності, компенсуючи останню високою народжуваністю. Боячись втратити дітей, батьки збільшують сім'ю, тобто рівень наро-

жуваності залишається незмінним. Соціально-культурний чинник дещо відстає від демографічних змін. Розрив між цими двома рівнями, що зростає у часі, призводить до швидкого збільшення населення. Поступово, як реакція на чинники модернізації і на посилення тиску швидко зростаючого населення на ресурси, народжуваність починає знижуватися. Рівень смертності, досягнувши деякого мінімуму, починає дещо зростати, що пояснюється процесами старіння. На третій фазі (сучасне суспільство) встановлюється нова рівновага між народжуваністю та смертністю [17].

Узявши теорію демографічного переходу за загальну модель, Дід'є Бланше розрізняв чотири фази впливу прибутку на зростання населення в різні фази демографічного переходу:

1) початок переходу, для якого не відомі характеристики, але можна припустити, що зростання рівня життя має позитивний або нульовий вплив на демографічне зростання;

2) фаза, коли позитивний вплив економічного піднесення на демографічне зростання посилюється, частково, через приєкорення зниження смертності, частково, – через позитивний вплив на народжуваність поліпшення санітарних умов;

3) пізня фаза розвитку, в якій починають вичерпуватися резерви зниження смертності, економічне зростання веде до падіння народжуваності, а в сукупності ці процеси зумовлюють сповільнення демографічного зростання;

4) постперехідна фаза, де демографічний режим стабілізується і стає менш залежним від економічного розвитку, і це означає, на думку Дід'є Бланше, неможливість впливу на демографічне зростання підвищенням рівня життя [18].

Чимало дослідників намагаються об'єднати чинники зниження народжуваності. У 1956 р. американські демографи К. Девіс і Дж. Блейк висунули концепцію проміжних перемінних, яка була удосконалена наприкінці 70-х рр. минулого століття Д.Бонгаартсом. Згідно з нею, вплив соціальних, культурних, економічних чинників опосередковується набором перемінних, що безпосередньо впливають на рівень народжуваності (проміжними перемінними). З них, по Д.Бонгаартсу, найбільш суттєвими є шлюбність, штучний аборт, контрацепція, тривалість грудного годування (лактації). Зрозуміло, що для аналізу соціально-економічних чинників народжуваності слід з'ясувати, як вони діють на проміжні перемінні, а тільки потім – на рівень народжуваності [19].

Канадський демограф українського походження А.І.Романюк розглядає процес спаду народжуваності з точки зору трьох перспектив: 1) закономірної еволюції; 2) спонтанної саморегуляції; 3) соціально-активного цілеспрямованого регулювання. У зв'язку з першою перспективою сучасний стан народжуваності можна розглядати як наслідок еволюційного процесу, коріння якого слід шукати у минулому. “Під впливом індустріалізації та ідеологій, що сприяють індивідуалізму, почався процес зниження народжуваності, тепер цей процес продовжується силою своєї власної внутрішньої динаміки. Ряд факторів – високоефективна технологія контрацепції, прагнення до дедалі вищих стандартів життя, самореалізації, масовий вступ жінок до ринку праці, соціальне забезпечення з боку держави на старості – зумовлює послаблення самої генеративної функції людини”. З цієї точки зору марно навіть шукати можливості впливу на еволюційний процес [20]. Перспективу спонтанної саморегуляції автор розглядає з точки зору трьох підходів – економічного, соціологічного та екологічного. В межах економічного підходу А.І.Романюк викладає думку прихильників “нового домашнього господарства”, коли дитина порівнюється з “товаром тривалого користування”, тобто з економічним благом. У такому випадку “споживач, здатний вибирати між благами, що йому пропонуються, хоче максимально себе задовольнити. Тоді можна вважати, що сама винятковість дітей, порівняно з іншими благами, які йому пропонуються, повинна підвищити попит на них”. Соціологічний підхід обумовлює спад народжуваності коли-

ваннями (або припливами та відпливами, рухами маятника), що відбуваються як у світі ідей, так і у світі способів життя. Тож, сучасний занепад сімейних цінностей може змінитися періодом відродження сім'ї. Згідно цієї перспективи, суспільство може пристосуватися до відповідних змін. В основі її лежить віра у спроможність суспільства впливати на свою долю й, можливо, саме невтручання, відмова від впливу на демографічні процеси або суперечливі дії погіршують демографічне становище [21].

Отже, серед оглянутих теорій можна виділити як одночинникові, що пояснюють зміни у народжуваності у межах окремих підсистем суспільства, так і багаточинникові, котрі розглядають процеси у масштабах усього суспільства. До одночинникових концепцій відносяться економічні, політичні, соціальні та психологічні теорії. Найбільш суперечним вважається вплив економічних чинників. Їх значення щодо народжуваності з часом змінювалося і визнавалося протилежним у різних соціальних групах. Політичному чиннику надавалося значення лише за часів панування популяційного принципу, коли вважали що чисельність населення визначає могутність держави. Глобальність проблеми низької народжуваності змушує розглядати проблему з різних кутів зору. При цьому погляди вчених різних галузей науки не сприймаються як суперечливі, а скоріше як такі, що доповнюють один одного. Визнання багатогранності проблеми підвищує значення багаточинникових концепцій.

Теорії, що пояснюють зв'язок між природними чинниками та змінами у рівні народжуваності, віднесемо до третьої групи. Залежність кількості населення від наявності засобів існування відома ще завдяки Дейвіду Юму та Роберту Волесу. Закон, згідно якого постійно меншає родючість землі, відкритий англійським економістом Д.Андерсоном у 1777 р. Англійський економіст Роберт Малтус (1766-1834) не тільки вважав, що народжуваність буде обмежуватись відсутністю ресурсів та продуктів харчування, а й створив математичну модель зростання людства. Збільшенню чисельності населення в геометричній прогресії він протиставив арифметичне зростання кількості вироблених продуктів харчування (раніше за Малтуса модель стабільного населення, яке щорічно зростає в геометричній прогресії, розробив математик і астроном Леонард Ейлер). Таким чином, згідно з Малтусом, зростання чисельності населення обмежується виробництвом ресурсів і харчів [22]. "Але ця кінцева перешкода ніколи не вступає в дію безпосередньо, крім випадків очевидного голодомору" [23]. До природних заходів обмеження зростання людності він відносить усе, що шкодить здоров'ю: тяжку працю, відсутність даху над головою, крайні злидні, поганий догляд за дітьми, атмосферу великих міст, усю довжелезну низку звичайних та епідеміологічних хвороб, воєн, чуми та голодоморів. До запобіжних – моральну стриманість, зумовлену раціональними міркуваннями, що утримують "чимало осіб у цивілізованих націях від того, щоб рано піддатися диктату природи й рано прихилитися до якоїсь однієї жінки" [24]. Малтус розглянув перешкоди зростанню людства на прикладі різних народів і періодів історії. Пізніше прихильники мальтузіанської теорії до запобіжних заходів зростання людності відносили протизаплідні засоби. З точки зору неомальтузіанства межі природи і свободи людини вимагають економіки, орієнтованої на самообмеження людини. Суперечності між експонентним зростанням населення і всього світового господарства, з одного боку, і обмеженістю нашої планети та її ресурсів, з іншого, вважають очевидними. У 70-80-ті роки ХХ ст. американськими вченими під керівництвом Д.Медоуза була створена теорія межі росту, згідно якій існують певні межі для подальшого економічного і науково-технічного прогресу, а також для росту населення внаслідок обмеженості природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища [25]. Згідно екологічного підходу, спад народжуваності обумовлений порушенням рівноваги між народонаселенням і навколишнім середовищем і буде тривати до встановлення нової екорівноваги.

Таким чином, визначені групи теорій відрізняються пріоритетами, постановкою на перший план того чи іншого чинника. Якщо перша група точок зору розглядає процес зниження народжуваності як саморегуляцію демографічної системи, то друга – доводить, що обмеження народжуваності – процес самознищення. При цьому одні дослідники сприймають його як частину еволюційного явища підкорення людиною природних процесів, другі – як незворотний загальноісторичний процес, треті – як чергову зміну типу мислення, четверті – як наслідок великих катастроф. Третя група дослідників пов'язує зниження народжуваності з обмеженістю продуктів харчування, природних ресурсів, забрудненням навколишнього середовища. З огляду на такі оцінки розділяються і погляди вчених щодо майбутнього розвитку народжуваності. Кожна з розглянутих теорій має раціональне зерно. Водночас жодна з них не дає абсолютної відповіді на питання про причини неспинного падіння народжуваності в індустріально розвинених країнах. У даному випадку спрацьовує та відома формула, що істина знаходиться посередині.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена анализу наиболее распространенных точек зрения на причины снижения рождаемости в промышленно развитых странах. Автором с позиции системного подхода осуществлен обзор и классификация ведущих демографических теорий. К первой группе отнесены точки зрения, рассматривающие демографическую систему как открытую, способную к саморегуляции. Вторую группу, наиболее многочисленную, составляют теории, прослеживающие влияние на рождаемость различных подсистем общества – политической, экономической, социальной. В третью группу вошли все теории, которые объясняют связь природных факторов и изменений в уровне рождаемости.

SUMMARY

The article is devoted to study of the most widespread points of view on the reasons of decrease in the birth-rate in the industrially developed countries. The author carries out the review and classification of the key demographic theories from a position of the system approach. Points of view considering demographic system as open and self-controlable one are referred to the first group. The second group, most numerous, is made out of the theories tracing influence on the birth rate of various subsystems of a society – political, economic, social. Third group includes all theories, which explain intercommunication of the natural factors and changes in a level of the birth rate.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Below Replacement Fertility // Population Bulletin of the United Nations. – Special Issue Nos. – 40/41, 1999. – United Nations. – New York, 2000. – 348 pages.
2. Большая Советская Энциклопедия.-Т.7. – С.51.
3. Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. – М.: Финансы и статистика. – 1982. – С.18-19.
4. Там само. – С.16.
5. Капица С.П. Общая теория роста человечества: сколько жило, живет и будет жить на Земле. – М.: Наука, 1999. – С.30.
6. Монтескье Ш.Л. Избранные произведения. – М., 1955. – С.512.
7. Народонаселение: Энциклопедический словарь / Центр по изучению проблем народонаселения МГУ им. М.В. Ломоносова. – М: Большая российская энциклопедия, 1994. – С.386.
8. Там само – С. 134.

9. Народонаселение. Современное состояние научного знания / Под ред. Д.И. Валентя. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С.118-119.
10. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – С.66.
11. Антонов А.И. Демографическое будущее России: депопуляция навсегда? // Социологические исследования. – 1999. – №3. – С.82.
12. Сиви А. Общая теория населения. – М.: Прогресс. – 1977. – Т.2. – С. 182.
13. Бабосов Е. Угасание демографической активности в посткатастрофном социуме // Общество и экономика. – 1999. – №3-4. – С.203-204.
14. Баранов А. Социально-экономические проблемы депопуляции и старения населения // Вопросы экономики. – 2000. – №33. – С.116.
15. Сиви А. Общая теория населения. – М.: Прогресс. – 1977. – Т.2. – С.154 – 228.
16. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – С.9.
17. Там само – С.64.
18. Народонаселение. Современное состояние научного знания / Под ред. Д.И. Валентя. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – С.119.
19. Современная демография / Под ред. А.Я. Кваши, В.А. Ионцева – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1995. – С.65.
20. Романюк А.І. Демографічні студії: вибрані праці. – К.,1997. – С.50.
21. Романюк А.І. Демографическое будущее развитых обществ: между детерминизмом и свободой выбора // Социологические исследования. – 1999. – №3. – С.74-75.
22. Малтус Т. Дослідження закону про народонаселення. – К.: Основи, 1998. – С57.
23. Там само – С.65.
24. Там само – С.64,65.
25. Народонаселение: Энциклопедический словарь / Центр по изучению проблем народонаселения МГУ им. М.В. Ломоносова. – М.: Большая российская энциклопедия. 1994. – С.347.

Надійшла до редакції 14.11.2001 р.

УДК 327 (477.62) + 477.83)

ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА УКРАЇНИ В ОЦІНКАХ МАС І ЕЛІТ ДОНЕЦЬКОЇ І ЛЬВІВСЬКОЇ ОБЛАСТЕЙ

І.Я.Тодоров

За 10 років незалежності Україна вже практично затвердилася у світі як суверенний суб'єкт міжнародних відносин. Її зовнішня політика є в цілому зваженою і прогнозованою. Вона спрямована на розвиток добросусідських стосунків, зміцнення безпеки в Європі і світі. Зовнішня політика України як держави, що знаходиться в стані трансформації, може і повинна сприяти вирішенню невідкладних внутрішніх проблем. Тому для України на сучасному етапі головним зовнішньополітичним завданням є використання потенціалу співробітництва з закордонними партнерами (їхніх ресурсів, впливу, досвіду, практичної допомоги) задля підйому вітчизняної економіки, побудови демократичної держави і розвитку громадянського суспільства. Споконвічна історія доводить, що кожен народ має пройти свій шлях, інколи довгий і важкий, перш ніж йому вдасться повноцінно втілити свої моральні цінності у державних і суспільних інститутах.